

УДК 334.012.32.012.64:338.436.33

Гилка М.Д.,
к.е.н., старший викладач кафедри економіки підприємства
Буковинський державний фінансово-економічний університет

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КЛАСТЕРНИХ ФОРМУВАНЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Hylka M.D.,
cand.sc.(econ.), senior lecturer on the department of enterprise economy
Bukovina State University of Finance and Economics

TRENDS OF CLUSTER FORMATIONS DEVELOPMENT IN AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE

Постановка проблеми. Процес трансформації сільського господарства, що відбувся в Україні протягом двох десятиріч після проголошення незалежності, довів необхідність системної та всебічної перебудови економічних взаємовідносин між усіма контрагентами ринків. Для світової економіки на сьогодні характерними є процеси глобалізації та посилення міжнародної конкуренції. Саме вони стають об'єктивною передумовою зміни парадигми управління конкурентоспроможністю, що полягає у відмові від традиційної економічної політики та переході до нових систем організації виробництва, які, своєю чергою, орієнтуються на використання переваг інтеграції, спеціалізації та кооперації. Домінуючою тенденцією розвитку ринкових відносин в більшості країн є перехід від стихійних неорганізованих обмінних процесів до їх свідомої цілеспрямованої організації. Цей процес супроводжується утворенням різних форм агломерацій та інших угруповань, чільне місце серед яких посідають кластери.

Крім того, на сьогодні дуже швидко розвиваються прогресивні технології, логістика, засоби транспорту, що призводить до можливості практично миттєвої передачі інформації, руху фінансових потоків, дешевого та швидкого руху вантажів. При цьому важливими факторами досягнення та утримання переваг над конкурентами стають не лише інновації, професіоналізм, освіта та наука, але також організаційно-економічні взаємозв'язки між підприємствами, що забезпечують умови для створення сітьових структур – кластерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передумови виникнення теорії кластерів виходять від А.Маршала, що дослідив у своїй роботі "Принципи економічної теорії" феномен особливих промислових регіонів [1, с.86]. Про ефект зниження витрат та підвищення продуктивності виробництва за рахунок об'єднання діяльності фірм, розташованих поблизу, стверджував Й. Шумпетер, називаючи подібні об'єднання агломератами [2, с. 154]. Дещо пізніше М. Портер увів поняття інноваційного кластера як «географічного об'єднання взаємозв'язаних компаній, які не тільки конкурують між собою, але також і співпрацюють» [3, с. 48].

Сучасні теорії розвитку конкурентоспроможності на основі кластерів розроблені В.Фельдманом. Переваги даної теорії полягають у тому, що вони засновані на великій кількості емпіричних досліджень диверсифікованих фірм у різних країнах [4, с. 31-39].

Відповідно до японської моделі кластери трактуються як сукупність малих суміжних фірм довкола підприємства транснаціональної компанії – ядра кластера, що спеціалізуються на виробництві, комплектації та наданні послуг на замовлення даного підприємства і конкурують між собою за право постачання на основі цінових та якісних критеріїв [5, с. 39-41].

В Україні ініціатива запровадження кластерів належить С. Соколенку, який на Хмельниччині сформував нову виробничу систему в аграрному секторі, що ґрунтується на сітьовій моделі управління виробництвом та її адаптації до економічних умов на Україні [6, с. 21]. Український вчений М. Кропивко суть кластеризації вбачає у механізмі підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки [7, с. 7].

Не дивлячись на те, що процеси кластеризації детально та ґрунтовно вивчаються, на сьогодні все ще залишаються актуальними та потребують поглиблення і розширення досліджень питання можливостей застосування кластерних моделей, ступінь інтеграції та характер економічних відносин в середині кластеру, принципи раціональної їх побудови та управління, способи та методи державного втручання в діяльність означених угруповань в аграрному секторі економіки України.

Постановка завдання. Основною метою є проаналізувати світовий та вітчизняний досвід щодо формування та розвитку кластерних структур; обґрунтувати моделі та принципи, на основі яких повинні створюватися кластери в аграрному секторі економіки України, а також форму їхнього

стимулювання та підтримки; визначити найбільш сприятливі зони для розвитку кластерної організації агропромислового виробництва в регіонах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільське господарство України на сьогодні знаходиться у невідгдній ринковій ситуації, що обумовлює його невисоку конкурентну спроможність, низьку інвестиційну привабливість та невисоку економічну ефективність. Звичні посилення на диспаритет цін, "цінові ножиці", необхідність пільгових кредитів, нестачу власних обігових коштів є тільки проявами перманентної несприятливої ринкової ситуації [8, с. 268-269]. Не варто забувати, що ринок сільськогосподарської продукції є специфічним ринком, що має досить складні характеристики, які не створюють для сільського господарства жодних переваг, а нагтовхують його на складну ринкову ситуацію [9, с. 73-74]. Для ефективного функціонування ринку сільськогосподарської продукції конкурентна ситуація є не вигідною як з боку попиту, так і з боку пропозиції. З боку пропозиції тому, що в сільському господарстві існує велика кількість виробників, які пропонують в обмеженому часовому проміжку дуже гомогенну за якісними параметрами продукцію, тобто складається ситуація, за якої ринок сільськогосподарської продукції діє в умовах реальної ідеальної конкуренції.

Навпаки, з боку попиту, існує реальна ситуація олігопсонії, за якої кількість та рівень конкуренції покупців сільськогосподарської продукції є невеликими, а самі покупці мають набагато вищий товарний та ціновий вибір, ніж виробники у виборі умов реалізації, джерела збуту та ціни. Поряд з цим сільськогосподарські виробники, які є покупцями виробничих ресурсів, знову опиняються у складній ринковій ситуації монопсоністичної конкуренції тому, що більшість закупівельних, переробних, сервісних та постачальницьких підприємств мають виразну монопсонну характеристику, якій властиве прагнення одержати найвищі прибутки або інші економічні вигоди за рахунок клієнтів. За таких умов вважаємо особливо актуальним та ефективним для агропромислового ринку формування кластерів як найбільш ефективної форми організації сільськогосподарського виробництва.

Під агропромисловою кластеризацією розуміють концентрацію та спеціалізацію агропромислового виробництва з формуванням на обмеженій території замкнутих продуктових ланцюгів "виробництво – зберігання – переробка – реалізація сільськогосподарської продукції" на засадах інтеграції для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції та підвищення їхньої прибутковості [10, с. 6]. Відмінною рисою кластера є цільова підприємницька діяльність, у межах якого об'єднуються не лише виробничий, а й інноваційний бізнес, комплексне управління якістю продукції, сервісне обслуговування, а визначальними є прямі зв'язки між самостійними економічними об'єктами, що формуються для спільної діяльності з виробництва конкурентоспроможної продукції.

На сьогодні для України підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва як основного чинника забезпечення належного рівня продовольчої безпеки є надзвичайно важливим. Підвищити конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва в умовах глобалізації можна за рахунок продукування та оперативного впровадження інновацій. Своєю чергою, інноваційна направленість є однією з головних складових успішного кластеру, оскільки без впровадження інновацій кластерне об'єднання буде прототипом територіально-виробничих об'єднань і зможе проіснувати лише обмежений проміжок часу до логічного завершення свого виробничого потенціалу.

На перший погляд кластер видається поняттям абсолютно новим і незрозумілим, але детально дослідивши історію його виникнення та розвитку, розуміємо, що дане поняття не таке вже й нове. Так звані праобрази сучасних промислових кластерів існували ще за радянської економіки. Це, наприклад, так звані «науково-виробничі комплекси» та «територіально-виробничі комплекси», а також географічно локалізовані та взаємопов'язані компанії постачальників, виробників, сервісних, наукових і проектних організацій.

Можливості успішного функціонування кластерних формувань підтверджуються світовим досвідом. Так, найбільш відомими й успішними системами кластерного типу на сьогодні в світі є кооперації компаній у Силіконовій долині в США, в галузі зв'язку та телекомунікацій в Хельсінкі, аерокосмічної промисловості в Московському регіоні. Та й всім відомий Голівуд також кластер, найуспішніший у світовому кіновиробництві за всі часи його існування.

В США більше половини підприємств працюють за такою моделлю виробництва, коли підприємства кластера знаходяться в одному регіоні та максимально використовують його природний, кадровий й інтеграційний потенціал. Американське "ноу-хау" в секторі виробництва споживчих товарів забезпечило лідерство країни в сільському господарстві, виробництві упаковки нарівні з успіхами в сфері реклами та фінансовому секторі.

У Японії простежується тенденція розвитку кластерів по горизонталі, тому що визнані японські компанії активно намагаються проникнути в родинні галузі, чому сприяє природа їхніх цілей і схильність до внутрішньої диверсифікованості. Японська потужність в секторі побутової електроніки дозволила успішно розвивати виробництво чипів пам'яті і мікросхем, в той час як США зберігали лідерство у виготовленні логічних мікрокомпонентів, що використовуються в комп'ютерах, телекомунікаційному обладнанні та військовій електроніці.

На сьогодні майже всі країни Європейського Союзу здійснюють реалізацію національних чи регіональних програм кластеризації відповідно до рішення Лісабонського саміту Європейського Союзу, котрий відбувся в 2000 році та метою якого було впровадження в країнах-членах Європейського Союзу економіки знань, що здатна на основі інноваційних кластерів забезпечити конкурентоспроможність, яка перевищує показники економік США та Японії.

Про важливість розвитку кластерів для європейської економіки свідчить той факт, що в липні 2006 року схвалено «Маніфест кластеризації в країнах Європейського Союзу», а 21 січня 2008 року у м. Стокгольм в рамках Європейської президентської конференції з інновацій та кластерів було прийнято «Європейський кластерний Меморандум».

Країни Європейського Союзу прийняли шотландську модель кластера, при якій ядром спільного виробництва стає велике підприємство, що об'єднує навколо себе невеликі фірми. Існує й італійська модель – більш гнучка та рівноправна співпраця підприємств малого, середнього та великого бізнесу. Фахівці вважають, що для країн з перехідною економікою найбільше підходить саме така форма кластерної організації виробництва.

Жодна країна не може бути конкурентоздатною у всіх сферах. У розвинених країнах міжнародна конкурентоздатність спочатку знаходилася та зміцнювалася в рамках окремих кластерів. Конкурентоздатність Швеції в целюлозно-паперовому секторі розповсюджується на обладнання в сфері деревообробки та виробництва паперу, конвеєрних ліній і деяких суміжних галузей, наприклад, виробництво сірників. Данія розробила специфічні промислові технології для агробізнесу та харчової промисловості. Аналогічно німецькі машинобудівники виграють від наявності в Німеччині високорозвинутого виробництва компонентів для цих галузей.

В Італії кластери розвиваються по вертикалі, тому що нові компанії відокремлюються для того, щоб обслуговувати ще більш спеціалізовані ніші, і починають займатися поставками. Спеціальні кластери сформувалися в Італії в промислових районах, в яких склалися галузеві комбінації: металообробка - ріжучий інструмент, мода - дизайн, шкіра - взуття, деревообробка - меблі. Концентрація промислових районів в Італії надзвичайно висока. Ніхто не знає, скільки цих районів існує, бо вони постійно формуються. Італійці створили свою модель мережевої системи. Наприклад, в Ломбардії працює система підтримки між кластерами, тут вивчаються інноваційні, коопераційні, організаційні зв'язки.

Австрія за десятиріччя також створила 100% інноваційну економіку на базі кластерів. Тут спочатку вивчили всі патентні можливості кожного регіону, всіх 9 земель, а вже потім почали створювати кластери. Перший кластер був створений в сфері обробки деревини. Зараз в Австрії лише автомобільних кластерів чотири. Навіть створений кластер дизельних двигунів, які зараз використовують не лише в Європі, але і у Сполучених Штатах Америки.

Перший кластер в Угорщині створений в західній Панонії. Це був автомобільний кластер, який використав можливість співпраці з 15 європейськими кластерами. Зараз в західній Панонії працюють 5 кластерів. Всі кластери Угорщини – інноваційні.

Польща теж швидко пішла цим шляхом. Спочатку вона провела адміністративно-територіальну реформу, створивши 15 воєводств, в кожному з яких є багато можливостей для того, щоб створювати свої інноваційні системи. Наприклад, в Гданську працює кластер, який займається біотехнологіями, комп'ютеризацією, електронікою та телекомунікаціями, в ньому беруть участь близько 60 компаній.

В Росії існує декілька спонтанних кластерів, утворених навколо ключових галузей промисловості – хімічної, нафтогазової, автомобілебудування, металургії, машинобудування та суднобудування.

В Україні досвід створення та розвитку кластерів також існує. Вперше концепцію бізнес-кластерів спробували запровадити у 1998 році в Хмельницькій області. На той час дана концепція була абсолютно новою для економіки України. Сьогодні на Хмельниччині кластерні технології застосовуються досить успішно, вже діють шість кластерів. Це: будівельний та швейний кластери у Хмельницькому, туристичний, харчовий та продовольчий кластери в Кам'янці-Подільському. Швейний кластер об'єднує не лише швейні підприємства, а й середні навчальні заклади відповідного напрямку та навіть університет. Успішно діє кластер сільського туризму "Оберіг". Зараз він об'єднує 6 тисяч працівників. Це перший кластер сільського туризму в Україні.

З 1998 року сфера розвитку економічних кластерів в Україні постійно розширюється. До Поділля в подальшому приєдналися Івано-Франківська область, де сьогодні діють кластери туризму та декоративного текстилю; Черкаська область з кластером транспортних перевезень; Житомирська – кластер добування та переробки каменю; Полтавська область – кластер з виробництва екологічно чистої продукції; Одеська область – винний кластер; Харківська область – машинобудівний кластер та Рівненська область – кластер з деревообробки.

В аграрному секторі економіки України вважаємо за доцільне створювати кластерні формування на основі згурпованої відповідним чином системи підтримуючих та споріднених галузей АПК. Кластер повинен формуватися на регіональному рівні, при цьому особливо важливого значення набуває взаємодія галузей, їх синергійний ефект. Також важливою є підтримка та виявлення так званих «зон зростання» виробництва основних продуктів харчування населення [11, с. 25]. На території

агропромислових зон «зонами зростання» можуть бути населені пункти з наявністю підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, наукові, дослідно-виробничі та навчальні господарства, насінницькі, племінні, репродуктивні свинарські та птахівничі підприємства. Агропромислові зони повинні організовуватися на територіях із розвиненим або наявним потенціалом розвитку на перспективу сільським господарством і підприємствами інфраструктури. На невеликих за розмірами територіях адміністративних районів організація кластерних зон АПК доцільна на міжрайонній основі.

Отже, організація кластерів у сільському господарстві повинна відбуватися за географічним принципом, тобто там, де спостерігається висока концентрація подібних підприємств як за виробленою продукцією, так і за принципами організації. Створення кластерів за географічним принципом посилює синергійний ефект від присутності подібних підприємств не тільки за участю в основному технологічному ланцюзі, але й тих, що обслуговують основне виробництво. Завдяки цьому створюється певна локальна самодостатня інноваційна економіка, спрямована забезпечити сільськогосподарською продукцією регіон і гарантувати збут її надлишків за межами кластера.

Проаналізувавши умови та характер регіональних економічних процесів, а також взаємозв'язки та взаємозалежності між підприємствами, що відповідають умовам функціонування кластерів, ми визначили найбільш сприятливі зони для розвитку кластерної організації агропромислового виробництва в регіонах України. Так, для створення зернового кластера та кластера з виробництва свинини вважаємо сприятливими усі області України; для створення кластера з вирощування картоплі сприятливими є північні та центральні області України; для створення овочевого кластера сприятливі Волинська, Рівненська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька, Київська, Дніпропетровська, Хмельницька, Черкаська, Миколаївська та Херсонська області; кластер з вирощування цукрових буряків доцільно створювати у Центральному регіоні України; кластер з вирощування соняшнику – у центральних та південних областях; для молочного кластера та кластера з виробництва яловичини сприятливими є Вінницька, Волинська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Хмельницька, Черкаська та Чернівецька області тощо.

Вважаємо, що для успішного розвитку кластерів в аграрному секторі, особливо на початковому етапі формування, необхідно забезпечити їх належну фінансову підтримку, розробивши для цього відповідні державні та регіональні програми. Світовий досвід нараховує низку вже випробуваних практикою систем сприяння формуванню кластерів. Наприклад, програми, спрямовані на об'єднання ділових людей з розрахунку на те, що розширення мереж призведе до розширення співробітництва, створення баз даних, до яких можуть звертатися фірми, що шукають партнерів. Застосовується також державне фінансування деяких кластерних проектів, що можливе на конкурсній основі. У цьому випадку представники різних проектів взаємодії, кооперації можуть подавати заявки на субсидії, причому державні кошти отримують лише найкращі з них.

Чітко визначені також у світовій практиці основні форми стимулювання малих інноваційних підприємств, в тому числі і в рамках кластерних систем. Так, в США, Франції застосовують пряме фінансування, субсидії, позики, які сягають 50% витрат на створення нової продукції та технологій. У Швеції для цього надають позики без виплати відсотків. В Англії, Німеччині, Франції створюються фонди впровадження інновацій з урахуванням можливого комерційного ризику, знижують державне мито для індивідуальних винахідників тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, на сьогодні для аграрного сектора економіки України кластери – це найефективніша форма організації інноваційних процесів, оскільки на ринку конкуруватимуть вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, які отримають можливість скоротити свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній. Аграрні підприємства, об'єднані у кластери, сприятимуть розширенню сфери вільної торгівлі, вільному переміщенню капіталу та людських ресурсів, тобто дозволять сформувати специфічний економічний простір, а також виконуватимуть функції структуроутворюючих елементів глобальної системи.

Крім того, кластери сприятимуть підвищенню рівня та якості життя населення через формування у регіонах моделі конкурентоспроможної та інвестиційно привабливої економіки; дозволять запровадити у виробництво інновації, при цьому додаткові вкладення ресурсів та знань не вимагатимуться від кожного окремого підприємства, а залучатимуться саме за допомогою кластерів.

Надзвичайно важливе значення кластерів для аграрного сектора економіки України на сьогодні полягає також у тому, що кластери є джерелами та факторами економічного зростання сільських територій, дозволяють поєднувати конкуренцію та співробітництво, а також використовувати ефект масштабу.

На сьогодні в Україні організація кластерів у сільському господарстві повинна здійснюватися за моделлю гнучкої та рівноправної співпраці підприємств малого, середнього та великого бізнесу навколо одного великого підприємства, що є ядром кластера. Крім того, в основі організації кластерів повинен лежати географічний принцип, тобто кластери треба створювати там, де спостерігається висока концентрація подібних підприємств як за виробленою продукцією, так і за принципами організації. Найбільш доцільною формою державної підтримки формування та розвитку аграрних кластерів вважаємо пряме фінансування з державного та регіонального бюджетів у вигляді субсидій та позик, що надаватимуться на конкурсній основі.

Література

1. Marshall A. Principles of Economics: An introductory volume / A. Marshall. – London, UK : Macmillan, 1990. – 568 p.
2. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія ; пер. с англ. под ред. В. С. Автономова / Й.А. Шумпетер. – М. : Економіка, 1995. – 540 с.
3. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов : пер. с англ. / М. Портер. – Москва, 2008. – 453 с.
4. Feldman V.P. Innovation in Gities: Science based Dvesity, Specialization and Localized Competion / V.P. Feldman, D.B. Audresch // European Economic Review. – 1999. – № 43. – P. 31-39.
5. Салуквадзе І.М. Кластерні формування в регіональній економіці / І.М. Салуквадзе // Регіональний збірник наукових праць з економіки «Прометей». – 2008. – № 3(27). – С. 39-41.
6. Соколенко С.І. Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем – кластерів / С.І. Соколенко. – Севастополь : Вид-во ТОВ «Рібест», 2006. – 38 с.
7. Кропивко М.Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2011. – № 11. – С. 3-13.
8. Губені Ю.Е. Аграрна реформа в Чеській Республіці: від «оксамитової» революції до європейської інтеграції. Приклад гідний наслідування / Ю. Е. Губені. – Львів : Українські технології, 2001. – 368 с.
9. Губені Ю. Регулювання аграрного ринку в сільському господарстві Чехії / Ю. Губені // Економіка АПК. – 1998. – № 2. – С. 72-76.
10. Саблук П.Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 4-10.
11. Одінцов М.М. Основні напрями кластерної організації регіонального агропромислового виробництва / М.М. Одінцов, О.М. Одінцов // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 23-29.

References

1. Marshall, A. (1990), Principles of Economics: An introductory volume, UK Macmillan, London.
2. Hubeni, Yu. (1998), "Agricultural Market Regulation in Agriculture of the Czech Republic", Economic AIC, no. 2, pp. 72-76.
3. Shumpeter, J.A. (1995), *Kapitalizm, sotsializm i demokratiya* [Capitalism, Socialism and Democracy], translated from Eng., Economics, Moscow, Russia, 540 p.
4. Porter, M. (2008), *Konkurentnaya strategiya: metodika analiza otraslei i konkurentov* [Competitive strategy: methodology for analyzing industries and competitors], translated from Eng, Moscow, Russia, 453 p.
5. Feldman, V.P. and Audresch, D.B. (1999), "Innovation in Gities: Science based Dvesity, Specialization and Localized Competion", European Economic Review, no. 43, pp. 31-39.
6. Salukvadze, I.M. (2008), "Cluster formation of the regional economy", *Rehionalnyi zbiryk naukovykh prats z ekonomiky «Prometei»*, no. 3, pp. 39-41.
7. Sokolenko, S.I. (2006), *Stratehiia konkurentospromozhnosti ekonomiky Ukrainy na osnovi intehtratsiinykh system – klasteriv* [The strategy of Ukraine's economic competitiveness based integration systems – clusters], Izd LLC "Ribest", Sevastopol, Ukraine, 38 p.
8. Kropyvko, M.F. (2011), "Conceptual approach to cluster development and management of agro-industrial production", *Ekonomika APK*, no. 11, pp. 3-13.
9. Hubeni, Yu.E. (2001), *Ahrarna reforma v Cheskii Respublitsi: vid «oksamytovoi» revoliutsii do yevropeiskoi intehtratsii. Pryklad hidnyi nasliduvannia* [Agrarian reform in the Czech Republic: the "velvet" revolution to European integration. An example worthy of imitation, Ukrainian technologies], Lviv, Ukraine, 368 p.
10. Hubeni, Yu. (1998), "Agricultural Market Regulation in Agriculture of the Czech Republic", *Ekonomika APK*, no. 2, pp. 72-76.
11. Sabluk, P.T. and Kropyvko, M.F. (2010), "Clustering as a mechanism to increase competitiveness and social focus of Agricultural Economics", *Ekonomika APK*, no. 1, pp. 4-10.
12. Odintsov, M.M. and Odintsov, O.M. (2012), "Main directions of regional cluster of agroindustrial production", *Ekonomika APK*, no. 1, pp. 23-29.